

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ

AUT BENE, AUT NIHIL

Л.В. Матвеева, *Византинист Фёдор Успенский (1845–1928)*, К. 2013, 244 с.

Існують книги, які краще було б не розглядати, тим більше не намагатись дати якийсь критичний огляд. На жаль, до таких праць належить і остання монографія відомої дослідниці – колишньої директорки Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України Лесі Матвєєвої “Византинист Фёдор Успенский”. Безумовно, не всі огріхи праці належать авторці, позаяк це є посмертна публікація, і можна було б оминати цю працю, якби не тема монографії і присвята чергового випуску нашої збірки “Софія Київська: Візантія. Русь. Україна” Федору Успенському. “Дослідження” ж Л. Матвєєвої є першою і на сьогодні єдиною спробою монографічного дослідження, присвяченого Ф. Успенському, однак його виконання заслуговує кращого.

Насамперед варто відмітити, що цю монографію не можна вважати здобутком української історіографії, на що вказує мова книги – російська. Як відомо, історична наука, як і соціальні та гуманітарні науки загалом, розвивається мовними засобами, створюючи категоріальний, понятійний, метафоричний тощо національний концепт. Як відмічала І. Колесник, “один із найважливіших атрибутів ремесла історика є його мова”¹. Подібно наголошувала Н. Яковенко, що різні національні мови відображають різний соціальний та інтелектуальний досвід², що навіть унеможливує адекватний переклад, лише адаптацію. Відтак дослідження іншомовних вчених покликане не лише відобразити певні ідеї, концепції, методології тощо, а й збагатити власну історіографію новими смислами, адаптувавши іншомовні твори до національного дискурсу. З іншого боку, розвиток історіографії сусідньої держави, на сьогодні ще й агресора проти України, за кошти українських платників податків також видається не зовсім адекватним.

Також варто відмітити, що монографія не є в повному сенсі біографією Ф. Успенського, а лише нарисом його творчої біографії, і при тому не критичної, а описової, суто конспективної. Не прослідковуються в книзі й “маловідомі чи зовсім невідомі факти” біографії вченого (с. 4). Можна цілком погодитись, що основний пласт джерел зберігається в Санкт-Петербурзькому архіві (с. 3), однак зовсім незрозумілим є ігнорування

¹ І. Колесник, *Українська історіографія: концептуальна історія*, К. 2013, с. 4.

² Н. Яковенко, *Вступ до історії*, К. (Критика) 2007, с. 35.

українських архівів, які також містять значний джерельний пласт, частина якого публікується у цій збірці. Частково могла б компенсувати відсутність доступу до російських архівів проігнорована авторкою публікація Є. Басаргіної³. Таке ігнорування джерел є досить дивним, тим більше, що сама Л. Матвеева постійно наголошує на уведенні Ф. Успенським у науковий обіг нових джерел, на його джерелознавчих працях, наприклад, присвячених творам Михаїла Акоміната, писцевим книгам чи Вазелонським актам.

Окрім джерел, повністю проігноровані праці сучасних українських візантиністів (!), як і загалом сучасна українська історіографія, окрім праць самої Л. Матвеевої. Не зовсім зрозуміло, що дослідниця має на увазі, коли визначає Успенського як “вітчизняного візантиніста” (с. 3)? Чи є він “загальноросійським” чи все ж таки українським вченим? Так само не зрозумілим є й твердження про зникнення на Землі візантійської культури (с. 3)? Очевидно, з огляду на аналіз “вітчизняної” візантиністки XVIII – початку XIX ст., під “вітчизняними” дослідниця розуміє саме російських вчених!? На це вказує і окреслення українських степів (що входили до складу болгарської держави Крума) як “Південна Росія” (с. 208, 225) та теза про відродження інтересу до постаті та наукового спадку Ф. Успенського саме в Росії (с. 118), чому, очевидно, має сприяти і російськомовна праця самої Л. Матвеевої, що для видання НАН України є досить дивним і неприпустимим! Взагалі Україна згадується в монографії лише один раз (с. 23), та й то побіжно. Лише О. Бубенок у “післямові” спробував окреслити український контекст постаті Ф. Успенського, а з ним і монографії Л. Матвеевої.

Загалом монографія складається з шести розділів, виділених за тематичним принципом. Перший розділ “Початок наукового візантинізму. XVII – перша половина XIX століття” є увідним і покликаним, очевидно, по-перше, показати стан опрацювання візантійської історії на часи Ф. Успенського, і по-друге, проаналізувати праці самого Ф. Успенського з історії візантиністики, до якої, проте, він звернувся в останній – радянський період своєї творчості. При цьому дискусійними є обидві хронологічні дати. Візантійські студії в Європі розпочались ще до XVII ст., а Ф. Успенський розпочав свою діяльність не на початку, а наприкінці XIX ст. Компілятивний характер розділу видає й використання суто російської історіографії, з повним ігноруванням джерел, окрім однієї статті самого Ф. Успенського. При цьому до кола авторів не потрапили

³ Е.Ю. Басаргина, *Ф.И. Успенский: обзор личного фонда*, Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге, под. ред. И.П. Медведева, Санкт-Петербург (Дмитрий Буланин) 1995, с. 45–56.

З. Удальцова⁴ та Г. Лозовик⁵, а також третя частина “Всеобщей истории...” В. Бузескула⁶, присвячена сучасній Успенському візантиністиці, що містить і пасаж про Ф. Успенського, та низка інших авторів. Зарубіжні вчені аналізуються за російськими публікаціями, за ними ж вони й цитуються, як і більшість власне російських авторів цитуються за вторинними історіографічними джерелами. Прикметно, що дослідниця відносно ретельно зупиняючись на зародженні та розвитку візантиністики в Росії, щодо України коротко згадує лише професора Харківського університету О. Зерніна (с. 24–26), а давньоукраїнське літописання з його візантійськими сюжетами повністю приписує російській історіографії (с. 11). При цьому терміни “руський” та “російський” вживаються як синоніми, якими, проте, у ХІХ ст. не були. На жаль, розділ, як і наступні, позбавлений висновку, тому чітко визначити його мету неможливо.

Другий розділ покликаний стати біографічним. За відсутності джерел він слушно названий як “Із біографії Ф.І. Успенського (1845–1928)”. Позаяк розділ подає винятково творчу біографію, незрозумілою є нижня хронологічна межа. Розділ починається підрозділом “Перші наукові праці”, які, як впливає з хронологічних меж, з’явилися уже в перший рік життя історика, хоча насправді аж 27 років по тому, у 1872 р., коли була опублікована перша праця Ф. Успенського “Первые славянские монархии на северо-западе” (Санкт-Петербург 1872), як це, до речі, подано і в монографії Л. Матвєєвої (с. 31).

Загалом, як і перший, другий розділ страждає на нерепрезентативну джерельну базу, яка складається лише з історіографічних джерел, а деякі цитати, як наприклад з Бауера, вирвані з повітря (див.: с. 28). З іншого боку, біографічний розділ не є біографічним, позаяк переважно він присвячений аналізу/переказу незначної частини опублікованих праць Ф. Успенського. Хоча подані й деякі короткі відомості про викладацьку діяльність вченого.

Зображуючи період навчання, дослідниця цілком логічно визначає університетське студентське оточення Ф. Успенського, при цьому особливу

⁴ З.В. Удальцова, *Советское византиноведение за 50 лет*, Москва (Наука) 1969.

⁵ В.Н. Лозовик, *Десять лет русской византологии (1917–1927)*, Историк-марксист, т. 7 (1928) 228–238; В.Н. Лозовик, *Творчий шлях академіка Ф.І. Успенського*, Східний світ 6 (1928) 13–20.

⁶ В.П. Бузескул, *Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века*, Москва (Индрик) 2008, с. 299–398. Використано лише перші дві частини, опубліковані за редакцією Л. Матвєєвої: В.П. Бузескул, *Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века*, К. 2004, ч. 1, 2.

увагу приділяє Ф. Фортинському та Д. Беляєву, однак жодним чином не проводить якихось зв'язків з героєм книги. Не підкріпленою джерелами залишається й теза, що “з великою повагою ставився Ф.І. Успенський до свого сокурсника П. Аландського” (с. 29). Очевидно ці постаті уведені у працю з метою отримання висновку про оточення студента Успенського молодими талантами, “що прославили в майбутньому свою Вітчизну” (с. 30), очевидно, Росію. Однак більш обґрунтованою є теза, що з викладачів найбільший вплив на Успенського справили професор руської історії К. Бестужев-Рюмін та славіст В. Ламанський (с. 30). Враховуючи сильний славістичний ухил візантиністки Успенського, можна припустити, що визначальний вплив мав саме В. Ламанський.

Очевидно, не без впливу Ламанського відбувся і вибір теми для першої друкованої, ще студентської праці. Дослідниця цілком слушно наголошує, що попри присвяту книги першим слов'янським державам, вона має пряме відношення до візантиністки, адже ці держави поставали й існували в тісному контакті з Візантією. Щодо дискусійного моменту, яку ж азбуку винайшов св. Кирило, Л. Матвєєва спершу підтримує позицію на користь глаголиці, при цьому аргументацію будує винятково на відповідній цитаті з Д. Оболенського (с. 36–37), хоча далі, покликаючись на того ж Оболенського, дослідниця підтримує кирилицю (с. 210) (?!). Позиція ж Ф. Успенського з цього питання в монографії жодним чином не зазначена.

Власне для української візантиністики більш цікавим видається другий підрозділ першого розділу “Одеський період наукової і викладацької діяльності (1874–1894)” Ф. Успенського. Саме праця вченого в Одеському (Новоросійському) університеті і визначає його місце в історії української візантиністики. Досить широко дослідниця змальовує навчальну атмосферу тогочасної вищої школи, при цьому особливо ретельно зупиняється на університетському статуті 1884 р. (с. 48–52), що, проте, видається зайвим. Цей статут був уведений як реакція на політизацію студентства Російської імперії. Відтак, абсолютно лояльному до російського самодержавства Ф. Успенському він не ставив жодних перешкод щодо викладацької чи наукової діяльності, тим більше, що розпочав він свою викладацьку діяльність в університеті ще за уставом 1863 р.

Аналіз творчого спадку одеського періоду життя вченого Л. Матвєєва цілком логічно розпочинає зі вступної лекції Ф. Успенського в Одеському університеті “Значение византийских занятий в изучении средневековой истории”, в якій він дав програмне бачення своїх навчальних викладів та наукових студій. При цьому, на чому наголошує й Л. Матвєєва,

Ф. Успенський досить широко трактує предметне поле візантиністки як греко-слов'янський світ. Проте детальний розгляд/переказ деяких праць Успенського, проведений у “біографічному” розділі, порушує логіку викладу, адже дальші розділи присвячені саме тематичному аналізу творів вченого. Однак, заслуговує на увагу думка Л. Матвєєвої, що в одеський період Ф. Успенський уважно вивчав все, що публікував відомий грецький візантиніст С. Лямброс (с. 70), хоча наявність лише однієї рецензії на праці цього вченого і не дає підстав для такого висновку.

На одеський період припадає написання і захист докторської дисертації Ф. Успенського “Образование второго Болгарского царства” (1879 р.). Природно, що на цьому питанні зупиняється й Л. Матвєєва. Дослідниця постулює вплив на вибір Успенським теми колеги по Одеському університету В. Григоровича (с. 80–81). Загалом думка цікава, однак, на жаль, як і багато інших цікавих підмічень, не підкріплена жодними джерелами. І далі Ф. Успенський у монографії часто подається як послідовник саме В. Григоровича (с. 130 та ін.), що є досить сумнівним. Не зрозуміло, що дослідниця має на увазі, коли окреслює докторську дисертацію як працю “історіографічного характеру” (с. 84), перед цим відмітивши, що наукових праць з обраної Ф. Успенським теми на той час майже не було. Взагалі монографія демонструє незрозуміння автором терміна “історіографічний” у контексті української історіографії, відтак часто не зрозуміло, де проводиться історіографічне дослідження, а де робляться спроби власної історичної компіляції.

Пострадянським рефреном звучить теза про прогресивність позитивістської методології на 1870-ті роки (с. 63), як незрозумілою є і теза про Успенського як “історика позитивіста помірково-ліберального напрямку” (с. 63). Абсолютним ляпом є вислів: “Деякі відомості про Климента [Болгарського] знаходимо в ґрунтовній монографії Д. Оболенського, до якої звертались з багатьох питань” (с. 78). Яким чином Ф. Успенський міг звертатись до ще ненаписаної за його життя праці залишається незрозумілим?

Логічно будуючи біографічний розділ за хронологічним принципом, окремо авторка зупиняється на Константинопольському періоді життя Ф. Успенського (1894–1914), з яким пов'язана історія Руського археологічного інституту в Константинополі, ініціатором та організатором якого і був Успенський. Відтак, останній підрозділ складає “Петроградсько-ленінградський період” (1914–1928).

Творчий спадок Ф. Успенського Л. Матвєєва розподіляє за чотири групи і розглядає у відповідних розділах. При цьому розділи, як і саме

групування є дуже нерівномірними. Так, третій розділ “Ф.І. Успенський про темовий устрій Візантійської імперії” є найменшим, він повністю розкривається лише на семи сторінках. І це не дивно, адже ця тема не була ключовою і наскрізною в дослідженнях Ф. Успенського. Її виділення в окремий розділ можна пояснити лише певною обізнаністю авторки з розробленням цього питання Ю. Кулаковським, праці якого на кінець XIX – початок XX ст. з темового устрою імперії дійсно були фундаментальними і на праці якого в розділі більше покликів, ніж власне на праці героя книги – Ф. Успенського.

Виділення наступних розділів не викликає сумнівів. Однак, важливий блок у творчому спадку Ф. Успенського складають Хрестові походи та історія Трапезундської імперії, які згадані лише побіжно. Щодо істориків, які подали цілісну схему історії Візантії, цікавим було б реконструювати їх бачення періодизації історії Візантії, особливо бачення такого складного питання, коли власне закінчився Східний Рим і почалась Візантія, а для істориків-позитивістів – виділити й ті “історичні закони”, які “рухали” історію тисячолітньої імперії, тощо. Проте, повернись до того, що зроблено.

Відтак, четвертий розділ присвячено соціально-економічній історії Візантії. Він складається з двох частин: дослідження історика з селянського та монастирського землеволодіння. При цьому селянське землеволодіння фактично підміняється слов’янським. Дійсно, саме слов’янам Ф. Успенський приділяв головну увагу і його праці можна окреслити як “панславістська візантиністика”, однак вчений глибоко досліджував і власне візантійське/грецьке землеволодіння, що лише побіжно згадується у розділі. Зайвим (особливо при відсутності власне візантиністики) є розгляд рецензії Ф. Успенського з англійського середньовічного землеволодіння. Безпосередньо з візантологічного спадку розкрито статейні публікації Успенського, присвячені візантійській та південнослов’янській пронії, а також деяким питанням пізньовізантійського землеволодіння. Прикметно, що до аналізу “Истории Византийской империи” Успенського щодо окресленого питання дослідниця не звертається.

Не краще опрацьований і наступний – п’ятий розділ, присвячений дослідженню Ф. Успенським візантійської культури. Вже назва розділу, де вжито слово “образованности” показує нерозуміння авторкою як самого терміна, так і відповідних праць Успенського. На сьогодні точним відповідником “образованности” є “культура”, що варто враховувати читаючи і аналізуючи російські праці кінця XIX – початку XX ст.

Відтак, і останній – шостий розділ написаний на рівні попередніх і явно залишився незавершеним. Однак, саме тема візантійсько-слов'янських відносин була центральною і магістральною в науковій діяльності Ф. Успенського. Власне, й монографія Л. Матвєєвої загалом також підводить до такого висновку. Дослідниця абсолютно слушно наголошує, що “История Византийской империи” Ф. Успенського значною мірою є й історією слов'янства (с. 183). Перспективною залишається і виділена в монографії думка Успенського, що первісна історія слов'ян є візантійською.

На жаль, уся книга сповнена фактологічних помилок. Наприклад, праця патріарха Фотія названа “Бібліотека”, хоча має бути “Мірібібліон” (“Десять тисяч книжок”) (с. 44), як і хибно названо рік вступу на патріарший престол Фотія – 585 р. (замість 858 р.) (с. 209). Зовсім незрозумілим є вживання терміна “романтизм” до раннього середньовіччя, коли, наприклад, дослідниця пише, що організуючим фактором західноєвропейських держав був романтизм (!) (с. 105), як можна зрозуміти з тексту, на противагу “візантизму”. Не зрозуміло, яким чином “романи” Никифора Фоки чи Василя II впливали на селянське землеволодіння (с. 129). Значними є і термінологічні хиби, наприклад, Монтеस्कє названий істориком (с. 10), сам Ф. Успенський часто називається “ученим давнини” (с. 193 та ін.), до дук вживається синонім “губернатор” (с. 97 та ін.), неприпустимим є вживання до Візантії поняття “земства” (с. 132), дати названі цифрами (с. 155), стратегітські землі – стратегічними ділянками (с. 161), тощо. Часто зустрічається такий вислів, як “деякі історики” чи “сучасники”, які високо оцінювали праці Ф. Успенського, без підкріплення відповідними покликами чи хоча б іменами (с. 32, 93 та ін.); не зрозуміло, що має на увазі дослідниця під “документальними джерелами” (с. 91), коли говорить про “нові матеріали” докторської дисертації Ф. Успенського, тощо.

Насамкінець варто відмітити, що книга не містить жодної логіки чи методології дослідження, відтак вона не дає цілісного образу візантиніста Федора Успенського, навіть не окреслює основні смислові лінії його життя і творчості. Майже за повного ігнорування джерел та історіографії, коли навіть праці Ф. Успенського інколи цитуються за вторинними джерелами, не можна назвати монографію й науковою. Безграмотно оформлені і поклики, а деякі є помилковими, наприклад стаття Б. Горянова “Ф.И. Успенский и его значение в византиноведении” (ВВ 1 (1947)) приписана В. Бузескулу (с. 108, пр. 1). Позбавлений логіки ілюстративний додаток, за винятком портрета самого Ф. Успенського та світлини Одеського університету (проте, без зазначення року).

Звісно, всі недоліки монографії можна віднести на незавершеність праці, позаяк вона писалась в останній рік життя дослідниці і певною мірою є археографічною публікацією, хоча й не містить навіть мінімального потрібного наукового апарату. До книги додана післямова, також російською мовою, О. Бубенка. Автор післямови власне і відмічає, що Л. Матвєєва не встигла завершити працю, тому “ми приготували до друку наявний у нас рукопис книги, по можливості, з невеликими уточненнями” (с. 229), проте, які саме уточнення були внесені, не зазначається. Таким чином можна припустити, що були внесені в монографію саме зазначені та незазначені вище огріхи. Відтак цілком можна погодитись з О. Бубенком, що монографія Л. Матвєєвої є “дійсно унікальним дослідженням”.

Дмитро Гордієнко

Таємниці гробниці Ярослава Мудрого

(за результатами досліджень 2009–2011 рр.), Н.М. Нікітенко, В.В. Корнієнко, І.Є. Марголіна, Н.М. Куковальська, Б.В. Михайличенко; за наук. ред. Н.М. Нікітенко та В.В. Корнієнка, К. 2013, 174 с., іл.

Протягом останнього тисячоліття української історії, в центрі культурного, релігійного, а часто й політичного життя України перебувала Софія Київська. Вже це виводить її на одне з провідних місць як невербального джерела з історії України та її культури. Будучи цілісною пам’яткою української минувшини, кожен елемент архітектури, розпису чи інтер’єру загалом є безцінним історичним джерелом. Великі таємниці криє в собі й видатна пам’ятка – саркофаг завершувача побудови Софії Київської князя Ярослава Мудрого, дослідженню якого й присвячена означена монографія¹. Одразу варто відмітити, що монографія стала однією з перших опублікованих праць “софієзнавства в екзилі”, хоча самі дослідження, що лягли в основу книги, були проведені протягом 2009–2011 рр. – напередодні погрому Національного заповідника “Софія Київська” і приходу в нього команди руського міра. Таким чином, на деякий час центр софієзнавства перемістився до Інституту української археографії та джерелознавства

¹ Першу публікацію з цієї теми див.: Н. Куковальська, І. Марголіна, Н. Нікітенко, *Нове дослідження поховання з саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. [Вип. I:] Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко, від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко, К. 2011, с. 72–85.